

تحلیل راهکارهای مؤثر بر نهادینه سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی دوره متوسطه از دیدگاه دبیران شهر اصفهان

رضا جعفری هرندي*

چکیده

این پژوهش، در صدد بررسی و تحلیل راهکارهای مؤثر بر نهادینه سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی دوره متوسطه است. روش پژوهش، توصیفی از نوع پیمایشی و رویکرد آن نیز کاربردی است. جامعه پژوهش، دبیران دوره متوسطه شهر اصفهان (۴۴۱۳ نفر) را دربرمی گیرد که در سال ۱۳۹۳-۹۴ مشغول به تدریس اند. به کمک فرمول کوکران، ۱۶۵ نفر از آن ها به عنوان حجم نمونه برآورد و با روش تصادفی متناسب با حجم از بین نواحی شش گانه انتخاب شدند. ابزار اندازه گیری پرسش نامه محقق ساخته روا و پایا بوده و نتایج پژوهش با استفاده از شاخص های آمار توصیفی و استنباطی بررسی و تحلیل شده اند. عمده ترین نتایج پژوهش، بیان گر آن است که از نظر دبیران، در میان راهکارهای سه گانه مؤثر بر نهادینه سازی فرهنگ ایثار و شهادت در مدارس، راهکارهای آموزشی با میانگین ۴/۲۱ بیشترین و راهکارهای پژوهشی با میانگین ۳/۶۲ کمترین تأثیر را بر نهادینه سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی دوره متوسطه دارند. در بین راهکارهای آموزشی، «طرح مفاهیم، مصادیق، تصاویر و مؤلفه های مربوط به فرهنگ مهدویت در کتاب های درسی»، «نقش الگویی دبیران و کادر اجرایی مدرسه و تطابق گفتار و کردار آن ها با فرهنگ مهدویت» و «یاد کردن از افراد مشهور در حوزه مهدویت در حین تدریس متناسب با محتوای درسی کلاس»، بیشترین تأثیر را دارند.

واژگان کلیدی

فرهنگ مهدویت، نهادینه سازی، دوره متوسطه، برنامه درسی، دبیران اصفهان.

مقدمه

فرهنگ،^۱ اساس و بنیاد پیشرفت و تعالی انسان‌ها و نشان دهنده اصالت یک ملت است. در تمام جوامع بشری، ارزش‌هایی وجود دارد که بنیان اصلی فرهنگ آن جامعه را شکل می‌دهند. اهمیت و جایگاه این ارزش‌ها به گونه‌ای است که هر ملت، هویت و حیات اجتماعی و سیاسی خود را در پایبندی و احترام به آن‌ها و انتقال کامل آن به نسل‌های آینده می‌داند (رجبعلی، ۱۳۸۵: ۴۹). از سوی دیگر، تربیت دینی^۲ یکی از ارزش‌های فرهنگی و اولویت‌های اساسی نظام‌های آموزشی در کشورهای مختلف جهان است. در واقع این اعتقاد وجود دارد که از طریق اجرای برنامه‌های آموزشی و درسی^۳ مرتبط با تربیت دینی اهداف و سیاست‌های نظام‌های آموزشی در حوزه‌های اخلاقی، ارزشی، معنوی، فرهنگی و مذهبی عملی می‌شود. بر این اساس می‌توان گفت در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران به سبب ویژگی اسلامی آن دستیابی به اهداف تربیت دینی، جایگاهی ویژه دارد (سجادی، ۱۳۸۴: ۳۶). در این راستا نظام تعلیم و تربیت کشور، در ترویج دین، نقشی مهم بر عهده گرفته است و در این راه چه به صورت برنامه صریح^۴ یا به صورت برنامه ضمنی یا پنهان^۵ نقش خود را ایفا می‌کند.

تربیت دینی تنها به مسائل اعتقادی، اخلاقی یا معنوی محدود نمی‌شود، بلکه اندیشه و رفتار آدمی را در سایر ابعاد سیاسی، فرهنگی، اعتقادی، اجتماعی، عاطفی و هیجانی در بر می‌گیرد و در یک کلمه شخصیت انسان را پوشش می‌دهد (زارعان، ۱۳۷۹: ۱۱). از این رو تربیت دینی به عنوان یکی از مهم‌ترین قلمروهای تربیتی، در شکوفایی شخصیت و کمال دانش آموزان، نقش اصلی را ایفا کرده و از این راه، دانش آموزان ربوبی می‌شوند. از این منظر اگر هدف تربیت دینی، پرورش انسان‌های دین‌دار باشد، هدف تربیت دینی اسلامی، پرورش انسان‌هایی است که ضمن اعتقاد و باور قلبی به اصول اعتقادی اسلام، مطابق با موازین و دستورات آن، چه در عرصه فردی و چه در عرصه اجتماعی عمل کنند (شمشیری، ۱۳۸۷: ۷۶). با توجه به چنین دیدگاهی است که در حوزه تربیت دینی اسلامی، پرورش مهدوی دانش آموزان به عنوان یکی از اولویت‌های اساسی نظام آموزش و پرورش مطرح می‌شود.

روشن است که حوزه‌های زیرمجموعه تربیت دینی نیز باید به طور منسجم و سازمان یافته

1. Culture
2. Religious Education
3. Educational Program & Curriculum
4. Explicit Curriculum
5. Hidden/Implicit Curriculum

مورد توجه قرار گیرند. یکی از این حوزه‌ها، قلمرو مهدویت است. اندیشه مهدویت که ریشه در اصل اعتقادی امامت دارد، از مهم‌ترین اصول اعتقادی و از پایه‌های اساسی مذهب شیعه به شمار می‌رود. این باور - که در واقع اعتقاد به ظهور فردی نجات‌بخش و عدل‌گستر از سلاله پیامبر ﷺ در آخرالزمان به شمار می‌آید - بین تمامی مذاهب اسلامی مشترک است (فقیهی، ۱۳۸۸: ۱۷). عقیده به وجود مهدی موعود و امام زنده غایب، عقیده‌ای اسلامی است و از ارکان مذهب امامیه به شمار می‌رود و عقیده‌ای قطعی است که به وسیله اخبار متواتر و قطعی‌الصدور به اثبات رسیده و قابل تشکیک نخواهد بود (امینی، ۱۳۸۰: ۱۱). موعودباوری یا اعتقاد به سررسید وعده‌ای در آینده دور یا نزدیک که در آن اوضاع آرمانی ادیان یا اقوام برآورده خواهد شد، اندیشه‌ای فراگیر و جهان‌شمول است. در اسلام، اندیشه منجی موعود با مفهوم مهدی، مهدویت و قائم تبیین می‌شود (موحدیان عطار، ۱۳۸۳: ۱۵)؛ موعودی که در سال ۲۵۵ قمری در سامرا به دنیا آمده و همچنان زنده است و در حجاب غیبتی طولانی به سر می‌برد (کلینی، ۱۴۱۳). درباره این اندیشه محوری مجموعه‌ای از دلایل متقن وجود دارد. آیات قرآنی مرتبط با این اندیشه و نیز باور به تشکیل یک حکومت جهانی واحد که در پرتو آن پیروزی نهایی حق به دست می‌آید، کاملاً مستند و مورد تأیید است (نک: نور: ۵۵؛ انبیاء: ۱۰۵؛ قصص: ۵؛ آل عمران: ۸۳). تصریح می‌کند که احادیث و روایات درباره قیام حضرت مهدی ﷺ اراده الهی را بر ظهور و تحقق حکومت جهانی وی قرار داده است. همچنین اعتقاد به وجود و ظهور حضرت مهدی ﷺ ریشه در احادیث و روایات مأثور از نبی اکرم ﷺ و اهل بیت علیهم السلام دارد. بحث از این اعتقادات مورد توجه محدثان نیست، بلکه بیشتر متکلمان، عرفا و فیلسوفان نیز در آثار خود این بحث را وارد کرده و به مقتضای نظام فکری خود به تحلیل و تبیین ابعاد آن پرداخته‌اند (اسکندری، ۱۳۸۹: ۹۶). مهدویت مورد اشاره در آیات و روایات اسلامی به عنوان مدینه فاضله بشر و ظهور منجی موعود، لطف و تدبیر الهی برای سرانجام تاریخ است تا آرزوهای بشر در طول قرن‌ها تحقق یابد (خنیفر و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۱۲). از مهم‌ترین الزامات در زمینه مهدویت، برنامه‌ریزی صحیح و شناخت فرصت‌ها، تهدیدها، امکانات و چالش‌هایی است که ملازم با اعتقاد به این اندیشه است که در پرتو آن، بسترهای لازم را برای تربیت فرد و نسل مهدوی فراهم کند (پهلوان، ۱۳۸۵: ۱۲۰). در این باره و به منظور ایجاد بستر مناسب ظهور و تغییر نگرش‌های افراد جامعه برای حضور حجت خدا، اهتمام به رشد، توسعه و ارتقای شخصیت انسان‌هاست که در پرتو تعلیم و تربیت امکان‌پذیر است (موسوی، ۱۳۸۸: ۹۰). آموزش‌های مهدوی مبتنی بر تعلیم و تربیت اسلامی، در زمینه‌سازی برای ظهور، نقشی مهم می‌تواند ایفا

کند. آموزه‌های مهدویت و انتظار نیز از ظرفیت‌ها و دلالت‌های فراوان تربیتی برای تأسیس فلسفه و نظام آموزش پرورش مهدوی برخوردار است. از این رو، باید به سیاست‌گذاری در امر تعلیم و تربیت و تدوین نظام آموزش و پرورش بر اساس آموزه‌های مهدویت و انتظار اهتمام ورزید (فقیهی، ۱۳۸۸: ۱۲۴). به عنوان شاهد، برای دوره متوسطة اهداف اعتقادی، اخلاقی، علمی، فرهنگی، هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی و اقتصادی متعددی توسط سیاست‌گذاران آموزشی (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۸۵) تصویب شده که در برخی از این اهداف، توجه به موضوع مهدویت و حوزه‌ها و مؤلفه‌های آن به چشم می‌خورد و لذا برنامه‌های آموزشی و درسی برای تحقق این اهداف باید تدوین و اجرا شوند.

در بررسی پیشینه پژوهش مشخص شد پژوهش‌های فراوانی به این موضوع پرداخته‌اند؛ اما به عنوان شاهد، به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

جعفری هرندی و نجفی (۱۳۹۲) و نیز جعفری هرندی (۱۳۹۱)، با بررسی کتاب‌های درسی مدارس ایران میزان توجه به مباحث مرتبط با مهدویت را گزارش کرده‌اند. نتایج پژوهش صمیمی (۱۳۹۰) نشان می‌دهد، مهدویت فقط یک موضوع اعتقادی نیست، بلکه یک موضوع آموزشی و تربیتی نیز به شمار می‌رود که آثار و نتایج خود را در قالب ابعاد فکری، روحی و عاطفی، اخلاقی، و عملی نشان می‌دهد. پژوهش مرزوقی (۱۳۸۷) با معرفی رویکرد منجی‌گرا به عنوان فلسفه انتظار فرج، تأکید می‌کند که از منظر باورهای اسلامی به ویژه شیعه، رویکرد منجی‌گرا باید جهت‌گیری کلان و غالب برنامه‌های آموزشی و درسی تربیت دینی در نظام آموزش و پرورش باشد؛ زیرا این رویکرد از جمله ارزشمندترین و اساسی‌ترین سرمایه‌های معنوی و اجتماعی است که ضمن حفظ و صیانت از آن، باید اقدام به گسترش و انتقال مطلوب آن به نسل جدید، به‌ویژه دانش‌آموزان کرد. بنابراین تلاش برای درونی کردن و نهادینه ساختن فرهنگ مهدویت باید به عنوان یک اولویت اساسی و مهم در برنامه‌های آموزشی و درسی مورد توجه قرار گیرد. صمدی (۱۳۸۶) با بیان این‌که اعتقاد به منجی و مصلح جهانی ایده‌ای فراگیر و منطبق با گرایش‌های فطری انسان است، بیان می‌کند تربیت مهدوی ناظر بر مجموعه تدابیر و اقدامات سنجیده و منظم فرهنگی برای پرورش و تقویت ایمان و باورهای مهدوی در دانش‌آموزان است. در راستای تحقق این هدف مهم، کارکرد و رسالت اصلی نظام آموزش و پرورش در دو حیطه تبیین و ترویج باید مورد بررسی قرار گیرد. حیطه تبیین، ایجاد آگاهی و بصیرت در دانش‌آموزان نسبت به امام زمان علیه السلام و رسالت وی در برپایی حکومت جهانی در ابعاد مختلف است که لازمه موفقیت در آن، بازنگری در دو بخش اساسی برنامه‌های آموزشی و

درسی شامل محتوا^۱ و روش‌های تدریس^۲ است. استفاده از زبان روز دنیا، توجه به سطح توانایی‌ها و ظرفیت‌های یادگیری امروز در چنین قالب و چارچوبی مطرح می‌شوند.

نظام آموزش و پرورش، در حیطه ترویج، باید نسبت به ایجاد ادبیات جدید در تبیین و انتشار معارف دینی به‌ویژه در زمینه مهدویت اقدام کند. در این راستا، لازم است گفتمان و ادبیات تبلیغی نهادهای فرهنگی و آموزشی از جمله مدارس و دانشگاه‌ها در تشریح مباحث مهدویت جهت‌گیری و سازمان یابد. عیسی‌نیا (۱۳۸۷) با بیان نقش و اهمیت مهدویت در فراهم کردن تحقق حکومت جهانی توسط امام زمان علیه السلام به تشریح و تبیین دکترین‌های مرتبط با فلسفه مهدویت (دکترین قیام طبیعی، دکترین عدل مبتنی بر علم امام و دکترین مبتنی بر قابلیت اجتماعی) می‌پردازد. صالحی (۱۳۸۶) در پژوهشی به مفهوم‌شناسی اصول تربیتی و جایگاه آن‌ها در نظام تربیتی مهدوی پرداخته و بر اساس آیات و روایات اهداف نظام تربیتی مهدوی را معرفی کرده است. گودرزی (۱۳۸۶) معتقد است آموزه‌های مهدویت مثل معرفت امام عصر علیه السلام و انتظار بر تعلیم و تربیت اثرگذاری قابل ملاحظه‌ای دارد. مهرمحمدی و صمدی (۱۳۸۲) در پژوهشی، الگویی را برای آموزش دینی جوانان و نوجوانان دوره متوسطه معرفی کرده‌اند. موسی‌پور (۱۳۸۲) به بررسی تحولات برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی ایران پرداخته و بیان کرده که در مجموع، اگرچه برنامه‌های آموزش دینی دوره ابتدایی روندی رو به بهبود داشته‌اند، اما با وضع مطلوب فاصله دارند و نیازمند بازنگری و اصلاح هستند. حسن‌زاده (۱۳۸۲) به نقش نهادهای آموزشی در انتقال ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی پرداخته و معتقد است نهادهای آموزشی هر کشور در انتقال ارزش‌ها، سنت‌ها و هنجارهای اجتماعی نقشی مهم دارد.

جرویس^۳ و توبیین^۴ در گزارش تحقیق SAIC^۵ (۲۰۰۷) بیان نموده‌اند که تأکید بر اسلام در تمام کتاب‌های درسی مدارس ایران وجود دارد. برخی از پژوهشگران همچون تیسدل^۶ (۲۰۰۳)، مک دونالد^۷ (۲۰۰۲)، میدگلی و اندرمان^۸ (۲۰۰۳)، ریبا^۹ (۱۹۹۷)

1. Content
2. Teaching Methods
3. Groiss
4. Thoobian
5. Science Applications International Corporation
6. Tisdell
7. Macdonald
8. Midgley & Anderman
9. Ryba

آیزنر^۱ (۱۹۹۴) و نیمی و جون^۲ (۱۹۹۳) نشان می‌دهند که آموزش ارزش‌ها از طریق برنامه‌های درسی بسیار مؤثر است. بنابراین مدارس باید با تدوین برنامه درسی به پرورش و رشد باورها، نگرش‌ها و رفتارهایی بپردازد که نسل نو را قادر سازد جامعه‌ای بهتر ایجاد کنند.

در مجموع، مطالب یادشده نشان دهنده جایگاه و اهمیت مهدویت‌اند. از این‌رو برنامه‌ریزان آموزشی و درسی باید برای تبیین و ترویج آن اقدامات مقتضی معمول دارند. بدیهی است نظام آموزش و پرورش کشور باید تلاش‌های منسجم و ساختارمند خود را برای شناسایی و پیاده ساختن راهکارهای مناسب نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در قالب برنامه‌های آموزشی و درسی طراحی، تدوین و اجرا کند. در این راستا برای آموزش و پرورش وظایف و فعالیت‌های مختلفی مطرح شده است. مهم‌ترین وظایف و فعالیت‌های آموزش و پرورش از نظر سازمانی در سه دسته؛ وظایف آموزشی، پرورشی و پژوهشی تقسیم شده که این وظایف اهداف مصوب هشت‌گانه شورای عالی آموزش و پرورش (۱۰۳ هدف) را نیز در خود جای داده است (صافی، ۱۳۸۴). این پژوهش پس از مطالعه منابع نظری و پیشینه پژوهشی راهکارهای مؤثر در نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت را در سه نوع آموزشی، پرورشی و پژوهشی مورد بررسی و تحقیق قرار داده و میزان تأثیر هر یک از راهکارها را از نظر دبیران دوره متوسطه بیان کرده است.

روش

با توجه به ماهیت و اهداف پژوهش، روش پژوهش حاضر از نوع توصیفی-پیمایشی است و تلاش شده دیدگاه‌های دبیران دوره متوسطه شهر اصفهان درباره راهکارهای مؤثر در نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت، تشریح و توصیف شود؛ از این‌رو از نوع توصیفی است. همچنین به دلیل این که به بررسی دیدگاه‌های دبیران می‌پردازد، از نوع پژوهش‌های پیمایشی به شمار می‌رود. رویکرد پژوهش نیز کاربردی بوده است.

جامعه آماری، شامل همه دبیران دوره متوسطه شهر اصفهان در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ است که بالغ بر ۴۴۱۳ نفرند. نمونه آماری این پژوهش با استفاده از فرمول $n = \frac{Z^2 \cdot p \cdot q}{e^2}$ محاسبه شد و ۱۶۵ نفر برآورد گردید که در این فرمول n برآورد نمونه، e سطح خطا که برابر ۵ درصد در نظر گرفته می‌شود، Z مقدار احتمال نرمال استاندارد که با توجه به سطح اطمینان ۹۵

1. Eisner

2. Niemei & Junn

درصد برابر با ۱/۹۶، پیش‌برآورد انحراف معیار و برابر ۰/۶۶۷ و دقت احتمالی مطلوب و برابر ۰/۱ بوده است. روش نمونه‌گیری، طبقه‌ای متناسب با حجم است. براین اساس بر حسب درصدهای جامعه دبیران دوره متوسطه شهر اصفهان، تعداد نمونه هر طبقه، مشخص و سپس به شیوه تصادفی، تعداد نمونه یادشده از واحدهای آموزشی دوره متوسطه انتخاب گردیده است.

جدول ۱. جامعه و نمونه آماری پژوهش

نمونه آماری	جامعه آماری	نواحی
۱۹	۵۰۷	ناحیه ۱
۲۴	۶۴۲	ناحیه ۲
۳۶	۹۸۶	ناحیه ۳
۳۸	۱۰۱۶	ناحیه ۴
۳۲	۸۴۹	ناحیه ۵
۱۶	۴۱۳	ناحیه ۶ (جی)
۱۶۵	۴۴۱۳	جمع

۱. ابزار اندازه‌گیری

ابزار گردآوری داده‌ها، پرسش‌نامه محقق ساخته است. در راستای شناسایی راهکارهای مؤثر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی دوره متوسطه و به منظور گردآوری داده‌های مورد نیاز، پرسش‌نامه محقق ساخته بر اساس مطالعه و بررسی مبانی نظری و سوابق پژوهشی طراحی شده است. پرسش‌نامه یادشده، سه حوزه آموزشی، پرورشی، پژوهشی و ۲۷ گویه را دربر می‌گیرد.

برای حصول اطمینان از روایی^۱، حوزه‌های تعیین شده (آموزشی، پرورشی، پژوهشی) در اختیار گروهی از صاحب‌نظران در عرصه مهدویت و همچنین برنامه درسی گذارده شد و از آن‌ها خواسته شد، حوزه‌ها را به لحاظ درجه تناسب با مفاهیم مرتبط با مهدویت در طیفی از یک تا پنج ارزش‌گذاری کنند. براینند بررسی نتایج ارزش‌گذاری‌های آنان تأیید حوزه‌های تعیین شده با ارزش میانگین ۴/۳ از ۵ بوده است. افزون بر این، در فرایند ساخت ابزار، برای اطمینان از وجود روایی صوری و محتوایی ابزار، دیگر بار از نظر متخصصان استفاده شد. فرم اولیه پرسش‌نامه - که شامل راهکارهای آموزشی، پرورشی و پژوهشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس بود - برای تغییر و اصلاح، بار دیگر در اختیار صاحب‌نظران و متخصصان

1. Validity

یادشده قرار گرفت که پس از اعمال دیدگاه‌های آن‌ها، پرسش‌نامه محقق ساخته پژوهش با ۲۷ گویه بر روی طیف پنج درجه‌ای لیکرت (خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم، خیلی کم) تهیه شد. پایایی^۱ پرسش‌نامه در دو مرحله مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله نخست، پس از اجرای مقدماتی^۲ از طریق تکنیک آماری آلفای کرونباخ ۰/۹۱ تعیین شد که نشان دهنده پایایی مناسب ابزار است. آن‌گاه پس از اجرای نهایی پرسش‌نامه، بار دیگر از طریق تکنیک آماری آلفای کرونباخ ۰/۸۹ تعیین شد که نشان دهنده پایایی مناسب ابزار است.

۲. روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای پاسخ‌گویی به سؤال‌های پژوهش، از آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. در سطح توصیفی، پس از ارائه فراوانی پاسخ‌های به دست آمده با بهره‌گیری از ارزش‌های عددی اعطا شده به فراوانی‌ها، میانگین پاسخ‌های به دست آمده محاسبه گردید و از آمارهای توصیفی مناسب مثل فراوانی، درصد، میانگین و انحراف معیار برای توصیف نتایج استفاده شد. در سطح استنباطی نیز ابتدا نرمال بودن توزیع نمرات از طریق آزمون کولموگوروف - اسمیرنوف^۳ بررسی گردید و با توجه به توزیع نرمال نمرات از آزمون‌های آماری پارامتریک مناسب همچون تی تک نمونه‌ای، تی مستقل، آزمون فریدمن، آزمون تحلیل واریانس در محیط نرم‌افزار Spss فرم ۲۰ استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

در این بخش، نتایج بررسی سؤال‌های پژوهش به تفکیک در چهار قسمت تشریح شده است:

نتایج سؤال اول

از نظران دبیران دوره متوسطه، راهکارهای آموزشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی مدارس به چه میزان مؤثرند؟
برای دستیابی به پاسخ این سؤال، نه گویه در پرسش‌نامه قرار گرفته که در ادامه ابتدا نتایج توصیفی و سپس نتایج استنباطی بررسی شود.

نتایج توصیفی: در این جا به کمک یک جدول، جمع‌بندی ارزیابی پاسخ‌گویان نسبت به

1. Reliability
2. Pilot study
3. Kolmogorov- Smirnov

گویه‌های این سؤال، بررسی می‌شود.

جدول ۲. جمع‌بندی ارزیابی پاسخ‌گویان نسبت به گویه‌های سؤال اول پژوهش

میانگین	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	گویه مطرح شده
۴/۵۵	۱۱۲	۳۸	۱۰	۳	۲	۱. طرح مفاهیم، مصادیق، تصاویر و مؤلفه‌های مربوط به فرهنگ مهدویت در کتاب‌های درسی
	۶۷/۹	۲۳/۰	۶/۱	۱/۸	۱/۲	درصد
۴/۲۹	۹۵	۴۲	۱۵	۷	۶	۲. یاد کردن از افراد مشهور در حوزه مهدویت در حین تدریس متناسب با محتوای درسی کلاس
	۵۷/۶	۲۵/۵	۹/۱	۴/۲	۳/۶	درصد
۴/۱۹	۸۳	۴۹	۲۰	۸	۵	۳. ملاحظه فعالیت‌های عملی مرتبط با فرهنگ مهدویت ارائه آن در کلاس، در ارزشیابی پیشرفت تحصیلی
	۵۰/۳	۲۹/۷	۱۲/۱	۴/۸	۳	درصد
۴/۰۵	۷۳	۴۸	۲۷	۱۴	۳	۴. انتقال تجربیات و خاطرات دانش‌آموزان از مباحث مرتبط با مهدویت به عنوان الگو برای سایر دانش‌آموزان
	۴۴/۲	۲۹/۱	۱۶/۴	۸/۵	۱/۸	درصد
۳/۹۴	۷۱	۴۸	۲۳	۱۱	۱۲	۵. آشناسازی دانش‌آموزان با سایت‌های اینترنتی مرتبط با موضوع مهدویت
	۴۳	۲۹/۱	۱۳/۹	۶/۷	۷/۳	درصد
۴/۰۸	۸۷	۲۹	۳۵	۳	۱۱	۶. افزایش توانایی علمی دبیران برای پاسخ‌گویی به سؤالات دانش‌آموزان درباره مهدویت
	۵۲/۷	۱۷/۶	۲۱/۲	۱/۸	۶/۷	درصد
۴/۰۵	۸۷	۱۶	۵۲	۴	۶	۷. تأکید مدارس بر پرورش تفکر تحلیلی دانش‌آموزان برای درک و پذیرش فرهنگ مهدویت
	۵۲/۷	۹/۷	۳۱/۵	۲/۴	۳/۶	درصد

میانگین	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	گویه مطرح شده	
۳/۹۱	۵۵	۶۵	۲۷	۱۱	۷	فراوانی	۸. راهنمایی و هدایت دانش‌آموزان برای انتخاب دوستان پایبند به فرهنگ مهدویت
	۳۳/۳	۳۹/۴	۱۶/۴	۶/۷	۴/۲	درصد	
۴/۳۹	۹۷	۵۰	۸	۵	۵	فراوانی	۹. نقش الگویی دبیران و کادراجرایی مدرسه و تطابق گفتار و کردار آن‌ها با فرهنگ مهدویت
	۵۸/۸	۳۰/۳	۴/۸	۳	۳	درصد	
۴/۱۶	۸۵	۴۳	۲۴	۷	۶	میانگین فراوانی	مجموع
	۵۱/۵	۲۶/۱	۱۴/۵	۴/۲	۳/۶	درصد	

فراوانی و درصد گویه‌های این سؤال در جدول به تفکیک آمده است. بیشترین میانگین (۴/۵۵) مربوط به گویه ۱ (طرح مفاهیم، مصادیق، تصاویر و مؤلفه‌های مربوط به فرهنگ مهدویت در کتاب‌های درسی) و کمترین میانگین (۳/۹۱) مربوط به گویه ۸ (راهنمایی و هدایت دانش‌آموزان برای انتخاب دوستان پایبند به فرهنگ مهدویت) است.

۷/۸ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای آموزشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان کم و خیلی کم مؤثرند.

۱۴/۵ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای آموزشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان متوسط مؤثرند.

۷۷/۶ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای آموزشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد و خیلی زیاد مؤثرند.

میانگین وزنی ۴/۱۶ از ۵ نشان می‌دهد پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای آموزشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد مؤثرند.

نتایج استنباطی: از آن‌جا که نرمال بودن توزیع نمرات به کمک آزمون کالموگرف - اسمیرنوف تأیید شد، از آزمون‌های پارامتریک و در این‌جا از آزمون t تک‌نمونه‌ای استفاده می‌کنیم.

جدول شماره ۳. نتایج آزمون t تک‌نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی (m=۳)

میانگین فرضی	میانگین	انحراف معیار	t	درجه آزادی	سطح معناداری
۳	۴/۱۶	۰/۳۰۹	۴۸/۲۷۹	۱۶۴	<۰/۰۰۰۵

نتایج جدول نشان می‌دهد بر اساس تحلیل استنباطی مقدار سطح معناداری برابر $< 0/0005$ است و چون این مقدار کوچک‌تر از $0/01$ است، تفاوت مشاهده شده از نظر آماری در سطح

اطمینان ۹۹ درصد معنادار قرار دارد. به عبارت بهتر، پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای آموزشی نهادهای سازنده فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان بیشتر از متوسط (زیاد) مؤثرند.

نتایج سؤال دوم

از نظران دبیران دوره متوسطه، راهکارهای پرورشی نهادهای سازنده فرهنگ مهدویت در برنامه درسی مدارس به چه میزان مؤثرند؟
برای دستیابی به پاسخ این سؤال، ۱۱ گویه در پرسش‌نامه قرار گرفته که در ادامه ابتدا نتایج توصیفی و سپس نتایج استنباطی بررسی می‌شود.
نتایج توصیفی: در این جا به کمک یک جدول، جمع‌بندی ارزیابی پاسخ‌گویان نسبت به گویه‌های این سؤال مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول ۴. جمع‌بندی ارزیابی پاسخ‌گویان نسبت به گویه‌های سؤال دوم پژوهش

میانگین	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	گویه مطرح شده
۳/۵۸	۶۴	۳۶	۲۲	۱۷	۲۶	۱۰. نام‌گذاری کلاس، نمازخانه، آزمایشگاه و کارگاه‌های مدارس به نام امام زمان <small>علیه السلام</small> یا اسامی‌ای که با مهدویت ارتباط دارد.
	۳۸/۸	۲۱/۸	۱۳/۳	۱۰/۳	۱۵/۸	درصد
۳/۶۵	۶۹	۳۵	۱۵	۲۶	۲۰	۱۱. تحلیل و تکریم از دبیران و دانش‌آموزان ترویج‌دهنده فرهنگ مهدویت به عنوان الگو و نمونه
	۴۱/۸	۲۱/۲	۹/۱	۱۵/۸	۱۲/۱	درصد
۳/۶۹	۶۵	۳۹	۲۸	۱۱	۲۲	۱۲. برگزاری مسابقات ورزشی همراه با برنامه‌های نهادهای سازنده فرهنگ مهدویت
	۳۹/۴	۲۳/۶	۱۷	۶/۷	۱۳/۳	درصد
۳/۶۱	۶۶	۳۹	۱۴	۲۲	۲۴	۱۳. برگزاری مسابقات هنری و ترغیب دانش‌آموزان به خلق آثار هنری مرتبط با فرهنگ مهدویت
	۴۰	۲۳/۶	۸/۵	۱۳/۳	۱۴/۵	درصد
۳/۶۶	۶۵	۳۹	۱۶	۳۰	۱۵	۱۴. خواندن مستمر بخش‌های کوتاه از دعای ندبه در مراسم‌های مختلف مثل نماز جماعت یا صبحگاه دانش‌آموزان
	۳۹/۴	۲۳/۶	۹/۷	۱۸/۲	۹/۱	درصد

میانگین	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	گویه مطرح شده	
۳/۵۳	۶۴	۳۵	۱۷	۲۳	۲۶	فراوانی	۱۵. فضاسازی هنرمندانه محیط مدارس با آیات، روایات، تصاویر و کلام بزرگان درباره فرهنگ مهدویت
	۳۸/۸	۲۱/۲	۱۰/۳	۱۳/۹	۱۵/۸	درصد	
۳/۴۹	۶۵	۳۶	۹	۲۵	۳۰	فراوانی	۱۶. تشکیل گروه سرود و نمایش دانش آموزی با محوریت مهدویت و اجرای آن در مدرسه
	۳۹/۴	۲۱/۸	۵/۵	۱۵/۲	۱۸/۲	درصد	
۳/۹۱	۴۵	۷۰	۴۲	۶	۲	فراوانی	۱۷. بهره‌گیری از رسانه‌های صوتی و تصویری (فیلم، مستند، موسیقی و...) با مضامین مهدویت در مدارس
	۲۷/۳	۴۲/۴	۲۵/۵	۳/۶	۱/۲	درصد	
۳/۲۷	۴۲	۳۰	۴۳	۳۱	۱۹	فراوانی	۱۸. نواختن زنگ مهدویت در مدارس توسط افراد مختلف در مناسبت‌های ویژه
	۲۵/۵	۱۸/۲	۲۶/۱	۱۸/۸	۱۱/۵	درصد	
۳/۶۸	۴۳	۵۵	۴۸	۹	۱۰	فراوانی	۱۹. بازدید از نمایشگاه‌های هنری فرهنگ مهدویت با هدف افزایش ذوق هنری دانش‌آموزان در این حوزه
	۲۶/۱	۳۳/۳	۲۹/۱	۵/۵	۶/۱	درصد	
۳/۷۷	۴۹	۵۲	۴۳	۱۹	۲	فراوانی	۲۰. دعوت از هنرمندان عرصه مهدویت و به نمایش گذاشتن آثار هنری آن‌ها در مدرسه
	۲۹/۷	۳۱/۵	۲۶/۱	۱۱/۵	۱/۲	درصد	
۳/۶۲	۵۸	۴۲	۲۷	۲۰	۱۸	میانگین فراوانی	مجموع
	۳۵/۲	۲۵/۵	۱۶/۴	۱۲/۱	۱۰/۹	درصد	

فراوانی و درصد گویه‌های این سؤال در جدول به تفکیک آمده است. بیشترین میانگین (۳/۹۱) مربوط به گویه ۱۷ (بهره‌گیری از رسانه‌های صوتی و تصویری مانند فیلم، مستند، موسیقی و... با مضامین مهدویت در مدارس) و کمترین میانگین (۳/۲۷) مربوط به گویه ۱۸ (نواختن زنگ مهدویت در مدارس توسط افراد مختلف در مناسبت‌های ویژه) است. ۲۳/۰ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پرورشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان کم و خیلی کم مؤثرند.

۱۶/۴ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پرورشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان متوسط مؤثرند.

۶۰/۷ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پرورشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد و خیلی زیاد مؤثرند.

میانگین وزنی ۳/۶۲ از ۵ نشان می‌دهد پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پرورشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد مؤثرند.

نتایج استنباطی: از آن‌جا که نرمال بودن توزیع نمرات به کمک آزمون کالموگرف - اسمیرنف تأیید شد، از آزمون‌های پارامتریک و در این‌جا از آزمون t تک‌نمونه‌ای استفاده می‌کنیم.

جدول ۵. نتایج آزمون t تک‌نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی (m=۳)

میانگین فرضی	میانگین	انحراف معیار	t	درجه آزادی	سطح معناداری
۳	۳/۶۲	۰/۵۵۵	۱۴/۳۸۸	۱۶۴	<۰/۰۰۰۵

نتایج جدول نشان می‌دهد بر اساس تحلیل استنباطی مقدار سطح معناداری برابر ۰/۰۰۰۵ است و چون این مقدار کوچک‌تر از ۰/۰۱ است، تفاوت مشاهده شده از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنادار است. به عبارت بهتر، پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پرورشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان بیشتر از متوسط مؤثرند.

نتایج سؤال سوم

از نظران دبیران دوره متوسطه راهکارهای پژوهشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی مدارس به چه میزان مؤثرند؟

برای دستیابی به پاسخ این سؤال، ۷ گویه در پرسش‌نامه قرار گرفته که در ادامه ابتدا نتایج توصیفی و سپس نتایج استنباطی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

نتایج توصیفی: در این‌جا به کمک یک جدول، جمع‌بندی ارزیابی پاسخ‌گویان نسبت به گویه‌های این سؤال مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول ۶ جمع‌بندی ارزیابی پاسخ‌گویان نسبت به گویه‌های سؤال سوم پژوهش

میانگین	گویه مطرح شده					
	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	
۳/۴۵	۵۰	۳۳	۳۸	۲۹	۱۵	۲۱. برگزاری مسابقات علمی - پژوهشی در قالب فراخوان آثار در ابعاد مختلف فرهنگ مهدویت
	۳۰/۳	۲۰	۲۳	۱۷/۶	۹/۱	درصد

میانگین	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	گویه مطرح شده
۳/۵۱	۵۲	۳۰	۴۷	۲۲	۱۴	۲۲- فراهم سازی امکان تهیه و توزیع نشریه با محوریت فرهنگ مهدویت توسط دانش آموزان مدرسه
	۳۱/۵	۱۸/۳	۲۸/۵	۱۳/۳	۸/۵	درصد
۳/۵۲	۴۹	۴۲	۳۲	۳۰	۱۲	۲۳- تشکیل جلسات پرسش و پاسخ جهت زمینه سازی پژوهش در حوزه عوامل و موانع گرایش به فرهنگ مهدویت
	۲۹/۷	۲۵/۵	۱۹/۴	۱۸/۲	۷/۳	درصد
۳/۳۶	۴۵	۳۲	۳۳	۴۷	۸	۲۴- غنی سازی منابع فرهنگ مهدویت در کتابخانه مدارس به منظور تسهیل پژوهش دانش آموزی
	۲۷/۳	۱۹/۴	۲۰	۵/۲۸	۴/۸	درصد
۳/۸۴	۶۰	۴۲	۴۴	۱۴	۵	۲۵- گروه بندی دانش آموزان توسط دبیران و واگذاری پروژه های تحقیقاتی کلاسی در زمینه مهدویت به آنها
	۳۶/۴	۲۵/۵	۲۶/۷	۸/۵	۳	درصد
۳/۸۷	۷۲	۴۱	۲۲	۱۸	۱۲	۲۶- بازدید از کتابخانه های تخصصی مهدویت با هدف ترغیب دانش آموزان به پژوهش در این حوزه
	۴۳/۶	۲۴/۸	۱۳/۳	۱۰/۹	۷/۳	درصد
۳/۸۸	۷۲	۴۷	۱۵	۱۷	۱۴	۲۷- ارتباط مدارس با پژوهشگران حوزه مهدویت جهت راهنمایی و هدایت تحقیقات دانش آموزی در این زمینه
	۴۳/۶	۲۸/۵	۹/۱	۱۰/۳	۸/۵	درصد
۳/۶۳	۵۷	۳۸	۳۳	۲۵	۱۲	میانگین فراوانی
	۳۴/۵	۲۳	۲۰	۱۵/۲	۷/۳	درصد
						مجموع

فراوانی و درصد گویه های این سؤال در جدول به تفکیک آمده است. بیشترین میانگین مربوط به گویه ۲۷ (ارتباط مدارس با پژوهشگران حوزه مهدویت جهت راهنمایی و هدایت تحقیقات دانش آموزی در این زمینه) و کمترین میانگین (۳/۳۶) مربوط به گویه ۲۴ (غنی سازی منابع فرهنگ مهدویت در کتابخانه مدارس به منظور تسهیل پژوهش دانش آموزی) می باشد.

۲۲/۵ درصد از پاسخ گویان معتقدند راهکارهای پژوهشی نهادینه سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان کم و خیلی کم مؤثرند.

۲۰/۰ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پژوهشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان متوسط مؤثرند.

۵۷/۵ درصد از پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پژوهشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد و خیلی زیاد مؤثرند.

میانگین وزنی ۳/۶۳ از ۵ نشان می‌دهد، پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پژوهشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد مؤثرند.

نتایج استنباطی: از آن‌جا که نرمال بودن توزیع نمرات به کمک آزمون کالموگرف-اسمیرنف تأیید گردید از آزمون‌های پارامتریک و در این‌جا از آزمون t تک نمونه‌ای استفاده می‌کنیم.

جدول شماره ۷ نتایج آزمون t تک نمونه‌ای، مقایسه میانگین با میانگین فرضی (m=۳)

میانگین فرضی	میانگین	انحراف معیار	t	درجه آزادی	سطح معناداری
۳	۳/۶۵	۰/۳۶۸	۳۲/۶۳۰	۳۳۹	<۰/۰۰۰۵

نتایج جدول نشان می‌دهد: بر اساس تحلیل استنباطی مقدار سطح معناداری برابر $< 0/0005$ است و چون این مقدار کوچک‌تر از $0/01$ است، لذا تفاوت مشاهده شده از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنادار است. به عبارت بهتر، پاسخ‌گویان معتقدند راهکارهای پژوهشی نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی به میزان بیشتر از متوسط (زیاد) مؤثرند.

نتایج سؤال چهارم

رتبه‌بندی میزان تأثیر هر یک از راهکارهای یادشده بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی مدارس بر اساس دیدگاه‌های دبیران دوره متوسطه چگونه است؟ برای بررسی این سؤال از آزمون فریدمن استفاده شد. ابتدا نتایج توصیفی و سپس نتایج استنباطی مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول ۸. راهکارهای مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی مدارس

رتبه	میانگین رتبه	میانگین وزنی	راهکارهای مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت
۱	۲/۶۵	۴/۲۱	آموزشی
۲	۱/۷۰	۳/۶۳	پرورشی
۳	۱/۶۵	۳/۶۲	پژوهشی

نتایج جدول یادشده، میانگین رتبه‌های هر راهکار را نشان می‌دهد. هر چقدر میانگین رتبه‌ها بزرگ‌تر باشد، آن راهکار بیشتر مؤثر است. از این‌رو «راهکار آموزشی» دارای بالاترین رتبه (تأثیر) و «راهکار پژوهشی» دارای کمترین رتبه (تأثیر) است.

نتایج استنباطی: در این بخش، به کمک آزمون فریدمن مشخص می‌کنیم که «آیا بین رتبه‌های راهکارهای مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت تفاوتی معنادار وجود دارد یا خیر؟»

جدول ۹. خلاصه اطلاعات آزمون فریدمن

سؤال	تعداد	درجه آزادی	کای اسکوئر	سطح معناداری
راهکارهای مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت	۱۶۵	۲	۱۰۶/۹۳۰	< ۰/۰۰۰۵

نتایج جدول نشان می‌دهد بر اساس تحلیل استنباطی مقدار سطح معناداری برابر $0/0005 <$ است و چون این مقدار کمتر از $0/01$ است، تفاوت مشاهده شده بین میانگین رتبه‌های وزنی راهکارهای مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنادار است. به دیگر سخن، بین رتبه‌های راهکارهای مختلف تفاوت معناداری وجود دارد و میانگین رتبه‌ها یکسان نیست، بلکه به ترتیب ذکر شده در جدول پیشین است.

نتیجه‌گیری

با توجه به حاکمیت رویکرد دینی بر نظام آموزشی کشور ما و این که ایجاد و رشد خصال، سجایا و رفتارهای دینی، معنوی و اخلاقی در دانش‌آموزان همواره یکی از مهم‌ترین اولویت‌ها و جهت‌گیری‌های دوره‌های مختلف تحصیلی است. تعیین این که عملاً در قالب برنامه‌های موجود مدارس تا چه حد به آموزش فرهنگ مهدویت در ابعاد و اشکال گوناگون آن می‌توان توجه کرد، از ضرورت زیادی برخوردار باشد.

در این نوشتار، ضمن توجه به نقش مدارس و برنامه‌های درسی در نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت، میزان تأثیر هر یک از راهکارهای سه‌گانه آموزشی، پرورشی و پژوهشی از منظر دبیران دوره متوسطه شهر اصفهان بررسی و تحلیل شد و تبیین گردید که پرورش آن‌ها زمینه‌های روانی را برای عملیاتی ساختن فرهنگ مهدویت در ابعاد و سطوح مختلف زندگی فراهم می‌سازد. پرداختن به راهکارهای تبیین شده به صورت پیوسته و زنجیری شکل، می‌تواند در شخصیت دانش‌آموزان مؤثر افتد و پیامدهایی را در ابعاد عاطفی، اجتماعی و معنوی برای آنان پدید آورد. نتایج به دست آمده از بررسی سؤال‌های پژوهش نشان می‌دهد:

۱. راهکارهای آموزشی با میانگین $(4/16)$ از (5) بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد مؤثرند. این یافته از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۹ درصد نیز معنادار است. از بین راهکارهای به دست آمده به ترتیب «طرح مفاهیم، مصادیق، تصاویر و مؤلفه‌های مربوط به فرهنگ مهدویت در کتاب‌های درسی»، «نقش‌الگویی دبیران و کادر اجرایی مدرسه و تطابق گفتار و کردار آن‌ها با فرهنگ مهدویت»، «یاد کردن از افراد مشهور در حوزه مهدویت در

حین تدریس متناسب با محتوای درسی کلاس»، «ملاحظه فعالیت‌های عملی مرتبط با فرهنگ مهدویت و ارائه آن در کلاس در ارزشیابی پیشرفت تحصیلی»، «افزایش توانایی علمی دبیران برای پاسخ‌گویی به سؤال‌های دانش‌آموزان درباره مهدویت»، «انتقال تجربیات و خاطرات دانش‌آموزان از مباحث مرتبط با مهدویت به عنوان الگو برای سایر دانش‌آموزان»، «تأکید مدارس بر پرورش تفکر تحلیلی دانش‌آموزان برای درک و پذیرش فرهنگ مهدویت»، «آشناسازی دانش‌آموزان با سایت‌های اینترنتی مرتبط با موضوع مهدویت»، «راهنمایی و هدایت دانش‌آموزان برای انتخاب دوستان پایبند به فرهنگ مهدویت» قرار می‌گیرند. ماهیت پژوهش به گونه‌ای است که بررسی همخوانی نتایج آن با پژوهش‌های پیشین را امکان‌پذیر نمی‌سازد.

۲. راهکارهای پرورشی با میانگین (۳/۶۲ از ۵) بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد مؤثرند. این یافته از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۹ درصد نیز معنادار است. از بین راهکارهای به دست آمده به ترتیب «بهره‌گیری از رسانه‌های صوتی و تصویری (فیلم، مستند، موسیقی و...) با مضامین مهدویت در مدارس»، «دعوت از هنرمندان عرصه مهدویت و به نمایش گذاشتن آثار هنری آنان در مدرسه»، «برگزاری مسابقات ورزشی همراه با برنامه‌های نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت»، «بازدید از نمایشگاه‌های هنری فرهنگ مهدویت با هدف افزایش ذوق هنری دانش‌آموزان در این حوزه»، «خواندن مستمر بخش‌های کوتاه از دعای ندبه در مراسم‌های مختلف مثل نماز جماعت یا صبحگاه دانش‌آموزان»، «تجلیل و تکریم از دبیران و دانش‌آموزان ترویج دهنده فرهنگ مهدویت به عنوان الگو و نمونه»، «برگزاری مسابقات هنری و ترغیب دانش‌آموزان به خلق آثار هنری مرتبط با فرهنگ مهدویت»، «نام‌گذاری کلاس، نمازخانه، آزمایشگاه و کارگاه‌های مدارس به نام امام زمان علیه السلام و یا نام‌های مرتبط با مهدویت»، «فضاسازی هنرمندانه محیط مدارس با آیات، روایات، تصاویر و کلام بزرگان درباره فرهنگ مهدویت»، «تشکیل گروه سرود و نمایش دانش‌آموزی با محوریت مهدویت و اجرای آن در مدرسه»، «نواختن زنگ مهدویت در مدارس توسط افراد مختلف در مناسبت‌های ویژه» قرار می‌گیرند. ماهیت پژوهش به گونه‌ای است که بررسی همخوانی نتایج آن با پژوهش‌های پیشین را امکان‌پذیر نمی‌سازد.

۳. راهکارهای پژوهشی با میانگین (۳/۶۳ از ۵) بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس به میزان زیاد مؤثرند. این یافته از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۹ درصد نیز معنادار است. از بین راهکارهای به دست آمده به ترتیب «ارتباط مدارس با پژوهشگران حوزه مهدویت

برای راهنمایی و هدایت تحقیقات دانش‌آموزی در این باره»، «بازدید از کتابخانه‌های تخصصی مهدویت با هدف ترغیب دانش‌آموزان به پژوهش در این حوزه»، «گروه‌بندی دانش‌آموزان توسط دبیران و واگذاری پروژه‌های تحقیقاتی کلاسی در زمینه مهدویت به آنان»، «تشکیل جلسات پرسش و پاسخ برای زمینه‌سازی پژوهش در حوزه عوامل و موانع گرایش به فرهنگ مهدویت»، «فراهم‌سازی امکان تهیه و توزیع نشریه با محوریت فرهنگ مهدویت توسط دانش‌آموزان مدرسه»، «برگزاری مسابقات علمی - پژوهشی در قالب فراخوان آثار در ابعاد مختلف فرهنگ مهدویت»، «غنی‌سازی منابع فرهنگ مهدویت در کتابخانه مدارس به منظور تسهیل پژوهش دانش‌آموزی» قرار می‌گیرند. ماهیت پژوهش به گونه‌ای است که بررسی همخوانی نتایج آن با پژوهش‌های پیشین را امکان‌پذیر نمی‌سازد.

۴. رتبه‌بندی میزان تأثیر هر یک از راهکارهای آموزشی، پرورشی و پژوهشی بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی مدارس نشان داد که رتبه‌بندی از نظر آماري در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنادار قرار دارد و همچنین «راهکارهای آموزشی» دارای بالاترین رتبه (تأثیر)، سپس «راهکارهای پرورشی» و سرانجام «راهکارهای پژوهشی» دارای کمترین رتبه (تأثیر) هستند. در این جا بالاتر بودن راهکارهای آموزشی به دلایلی همچون قرار گرفتن در برنامه درسی رسمی، تأثیر بیشتر معلمان به عنوان مجریان برنامه درسی رسمی و فراگیر بودن این راهکارها برای دانش‌آموزان به عنوان مقاصد برنامه درسی اشاره کرد.

۵. در مجموع باید گفت برنامه درسی متوسطه می‌تواند به خوبی وظیفه نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت را به دانش‌آموزان برعهده داشته باشد. نتایج پژوهش میزان تأثیر راهکارهای آموزشی، پرورشی و پژوهشی را بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت تعیین کرد. گفتنی است میزان استفاده از این راهکارها به مواردی همچون نگرش برنامه‌ریزان درسی، ترجیحات مؤلفان کتاب‌های درسی به مباحث مختلف و محدودیت در حجم کتاب‌های درسی مرتبط است که لازم است از یک طرف به کمک بررسی‌های میدانی میزان استفاده از این راهکارها تعیین شده و از طرف دیگر، به کمک دیدگاه‌های صاحب‌نظران، سایر راهکارهای نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت شناسایی و معرفی گردد.

پیشنهاد‌های عملی

۱. راهکارهای آموزشی (۹ راهکار)، پرورشی (۱۱ راهکار) و پژوهشی (۷) می‌تواند مورد استفاده برنامه‌ریزان درسی قرار گیرد که در هنگام تغییر یا اصلاح در برنامه درسی متوسطه مورد توجه جدی آن‌ها قرار گیرد و در مهندسی برنامه شامل طراحی، تدوین و تنظیم برنامه درسی و

سایر مراحل مثل اجرا و ارزشیابی توسط گروه برنامه ریزی از مرکز تا معلم لحاظ شود.

۲. راهکارهای سه گانه آموزشی، پرورشی و پژوهشی می تواند مورد استفاده کارشناسان دفتر تألیف کتاب های درسی قرار گیرد که در هنگام تألیف یا تغییر و اصلاح از آن استفاده لازم را بنمایند. نتایج پژوهش نیز می تواند زمینه ای را برای بررسی و بازنگری محتوای کتاب های درسی فراهم کند که دست اندرکاران تألیف کتاب های درسی با مرور نتایج به دست آمده از راهکارهای معرفی شده، در بازنگری های پیوسته برنامه های درسی به اصلاح، ترمیم و تکمیل مطالب کتاب های درسی متوسطه بپردازند.

۳. برنامه درسی متوسطه و به ویژه کتاب های درسی، همچنان عرصه توجه بیشتر به این مبحث مهم (مهدویت) را در خود داشته، به طوری که در طول بحث و نتیجه گیری، مواردی از فرصت های احتمالی موجود تحت عنوان راهکارهای سه گانه آموزشی، پرورشی و پژوهشی، بازگویی و بازشناسی شده است. در این راستا باید اذعان کرد که برای ایجاد تغییر رفتار در نوجوانان لازم است از طرف ادبا و نویسندگان بزرگ در متن ها و داستان های مربوط با مهدویت به شیوه های مستقیم و غیرمستقیم در کتاب ها بیان شود. البته باید توجه داشت سطح آموزش برخی از مفاهیم مرتبط با مهدویت فراتر از دوره سنی متوسطه نباشد.

۴. دست اندرکاران آموزش و پرورش می توانند به کمک آموزش های ضمن خدمت، اهمیت پرداختن به مفاهیم مرتبط با مهدویت را برای مدیران، دبیران و ... توضیح دهند و تشریح کنند که آنان در فرصت ها و مناسبت های گوناگون برای دانش آموزان موضوع مهدویت و انتظار را تبیین نمایند. برای نمونه، معلمان، دانش آموزان را در وقت های مناسب کلاس، با سیرت، هدف، علل غیبت و عوامل ظهور امام زمان علیه السلام آشنا کنند. همچنین می توان از فیلم هایی استفاده کرد که با موضوع مهدویت و انتظار باشد.

۵. معلمان می توانند با دعوت از روحانیان و افراد خبره به کلاس، موضوع را برای دانش آموزان، بهتر تشریح کنند که زمینه تأکید مدارس بر پرورش تفکر تحلیلی دانش آموزان برای درک و پذیرش فرهنگ مهدویت ایجاد شود.

منابع

- اسکندری، مجید (۱۳۸۹ش)، «نبوت و امامت در اندیشه ملاصدرا»، دوفصل نامه معرفت سیاسی، سال دوم، شماره ۲، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- امینی، ابراهیم (۱۳۸۰ش)، *دگسترجهان*، قم، نشر شفق.
- پهلوان، منصور (۱۳۸۵ش)، «بایسته های پژوهشی در مسئله مهدویت»، فصل نامه سفینه، سال سوم، شماره ۱۲، تهران، مؤسسه فرهنگی نبأ امین.
- جعفری هرندی، رضا (۱۳۹۱ش)، «تحلیل محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت»، فصل نامه مشرق موعود، سال ششم، شماره ۲۴، قم، مؤسسه آینده روشن.
- _____؛ حسن نجفی (۱۳۹۲ش)، «بررسی میزان توجه به مؤلفه های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران»، فصل نامه مشرق موعود، سال هفتم، شماره ۲۸، قم، مؤسسه آینده روشن.
- حسن زاده، رمضان (۱۳۸۲ش)، «نقش و کارکرد نهادهای آموزشی در انتقال ارزش های اجتماعی - فرهنگی»، فصل نامه نوآوری های آموزشی، سال اول، شماره ۴، تهران، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
- خنیفر، حسین؛ جواد و نفیسه زروندی (۱۳۸۶ش)، «جهانی شدن و فرهنگ مهدوی از دیدگاه آیات قرآن کریم و روایات اسلامی»، فصل نامه مشرق موعود، سال چهارم، شماره ۱۶، قم، مؤسسه آینده روشن.
- رجبعلی، اسلام (۱۳۸۵ش). *بررسی ابعاد عملی و نظری ترویج فرهنگ ایثار و نقش آن در پیش گیری از جرم* (پایان نامه کارشناسی ارشد)، قم، دانشکده حقوق دانشگاه قم.
- زارعان، محمدجواد (۱۳۷۹ش)، «تربیت دینی و تربیت لیبرال»، ماه نامه معرفت، سال سوم، شماره ۳۳، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- سجادی، سید مهدی (۱۳۸۴ش)، «تبیین و ارزیابی رویکرد عقلانی به تربیت دینی؛ قابلیت ها و کاستی ها»، فصل نامه نوآوری های آموزشی، سال سوم، شماره ۱۱، تهران، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
- شمشیری، بابک (۱۳۸۷ش)، «جهانی شدن و تربیت دینی از منظر مدرنیسم، پست مدرنیسم و عرفان اسلامی»، دوماه نامه دانشور رفتار، سال پانزدهم، شماره ۳۰، تهران، دانشگاه شاهد.

- صافی، احمد (۱۳۸۴ش)، «آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی تحصیلی و متوسطه»، تهران، انتشارات سمت.
- صالحی، غلامرضا (۱۳۸۶ش)، «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال اول، شماره ۴، قم، مؤسسه آینده روشن.
- صمدی، معصومه (۱۳۸۶ش)، «مهدویت، رسالت نظام تعلیم و تربیت در شکل دهی جامعه مهدوی»، مجله علوم انسانی، سال پانزدهم، شماره ۶۶، تهران، دانشگاه امام حسین علیه السلام.
- صمیمی، سیمین (۱۳۹۰ش)، «مهدویت و تربیت: عرصه‌های تأثیرگذار اعتماد به مهدویت در اصلاح فرد از دیدگاه قرآن و حدیث»، مجله آموزش معارف اسلامی، دوره چهارم، شماره ۲۲.
- عیسی‌نیا، رضا (۱۳۸۷ش)، «درآمدی بر دکترین‌های مرتبط با فلسفه مهدویت در جمهوری اسلامی»، فصل‌نامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۵، قم، دانشگاه معارف اسلامی.
- فقیهی، علی‌نقی (۱۳۸۸ش)، نقد و بررسی وضعیت آموزشی مهدویت در کتب درسی بینش و معارف اسلامی نظام آموزش و پرورش کشور قبل و بعد از انقلاب اسلامی، قم، مؤسسه مطالعاتی مشاوره اسلامی با همکاری مؤسسه انتظار نور.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۳ق)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- گودرزی، مجتبی (۱۳۸۶ش)، «بررسی رابطه آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال اول، شماره ۲، قم، مؤسسه آینده روشن.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مرزوقی، رحمت‌الله (۱۳۸۷ش)، «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار»، دو فصل‌نامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره ۷، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- موحدیان عطار، علی (۱۳۸۳ش)، «ابعاد جهانی موعودباوری»، ماه‌نامه معارف، شماره ۱۹.
- موسوی، مهدی (۱۳۸۸ش)، «مدرسه مهدوی؛ درآمدی بر فلسفه و نظام آموزش و پرورش زمینه‌ساز ظهور»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال سوم، شماره ۱۰.
- موسی‌پور، نعمت‌الله (۱۳۸۲ش)، «تحولات برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی»، دو ماه‌نامه دانش‌ور رفتار، سال دهم، شماره ۳، تهران، دانشگاه شاهد.
- مهرمحمدی، محمود؛ پروین صمدی (۱۳۸۲ش)، «بازنگری در الگوی آموزش دینی جوانان و نوجوانان در دوره تحصیلی متوسطه»، فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی، سال دوم، شماره ۳، تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.

- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۸۵ش)، مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش، تهران، وزارت آموزش و پرورش.

- Eisner, E, W (1994), *The educational imagination: on the design and evaluation of school programs*. Macmillan co. INC, New york.
- Macdonald, J, J (2002), *Spiritual Health in Older Men* . Paper Presented, Interactive Seminar on Older Men and Community Building.
- Midgley, C. & Anderman, E, L (2003), Differences between elementary and middle school teachers and students . *Journal of Early Adolescence*, No 15.
- Niemi, H.G.& J. Junn (1993), *Civic Sources and Political Knowledge Of School: Seniors* , Paper Presented at The Annual Meeting Of American Political Science Association, Washington, DC, September 2.
- Ryba, R (1997), *Education, Democracy and Development: An International Perspective*, Kluwer American Publishers, Dordrecht, Boston and London.
- SATC (2007), *Iranian Textbooks: Content and Context* , Research Report, www. Fas. Org/irp/dni/ose/Iran text.
- Tisdell, E, J (2003), *Exploring Spirituality and Culture in Adult and Higher Education*. San Francisco: Jossey - Bass.

